

הגיזרון "תוגרמה" ככינוי לשלטון התורכי בעיתונות העברית בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים

אהרון גבע קלינברגר ובדרטין אייטאן¹

יִרְפְּתֵי צִפּוֹן וְאֶת־פְּלֶאֶגְפִּיּוֹ, וְכָל זֹאת בְּחִיבּוֹר הַהִינְבֵאוֹתוֹ שֶׁל יַחְזָקָאֵל אֶל גּוֹג וּמְגוּג, רֹאשׁ מִשְׁךְ וְתוֹבֵל הַמֵּאוֹזְכָרִים פְּעֵמִים בְּרֵאשִׁית הַפָּרֶק: "א) וְיִהִי דְבַר־יְהוָה, אֵלַי לֵאמֹר. (ב) בְּיָדְךָ אֶל־גּוֹג אֶרֶץ הַמְּגוּג – נְשִׂיא, רֹאשׁ מִשְׁךְ וְתַבֵּל; וְהִנְבֵּא, עֲלֵיו. (ג) וְאֶמְרָתְךָ, כֹּה אָמַר אֲדֹנָי יְהוָה: הִנְנִי אֵלֶיךָ, גּוֹג – נְשִׂיא, רֹאשׁ מִשְׁךְ וְתַבֵּל".² הַטֵּקֶסֶט הַמְקַרְאִי מִנְסָה לַעֲגֹן לֹא רַק עֵמִים אֲלָא גַם מִקּוֹמוֹת גְּאוֹגְרָפִיִּים.

במהלך התפתחותה של היהדות נעשה שימוש בשמות ארצות ועמים בני התקופה ובני ימינו בהתבסס על הטקסט המקראי. צרפת וספרד, למשל, שויכו לשמות עמים מודרניים, אך גם למקומות גאוגרפיים, ואין ביטחון בכך שהם אכן המקומות המאזכרים בתנ"ך. עם זאת באיגרת חסדאי אבן שפרוט מקורדובה (915-975) אל מלך הכוזרים, שרבי יהודה בן ברזילי הברצלוני מטיל ספק במהימנותה, נזכרת המילה "תוגרמה". באיגרת זאת נעשה חיבור בין מלך הכוזרים לשושלת תוגרמית של המלך יוסף בן אהרן המלך התוגרמי.³ אבן ח'לדון (1332-1406), הסוציולוג, ההיסטוריון והאתנולוג הערבי הידוע בן צפון אפריקה, הזכיר את המילה "תוע'מרה" (امر غوت), עיגן אותה בסיפור המופיע במקרא בבראשית בהקשר לבניו של נח, יפת, והוסיף כי על פי מסורות יהודיות נקשר שם זה לכוזרים.⁴

הממצאים בעיתונות היהודית

ככלל, הכתיב המקובל למילים "תוגרמה" או "תוגרמים" הוא באות תו, כמו בטקסט המקראי. נדיר יותר הוא השימוש באות טית, "טוגרמה", "טוגרמית" וכיו"ב.⁵

מגמות בראייה מבנית

החל בשנות השישים ועד שנות השמונים המוקדמות של המאה התשע-עשרה נמצאים ביטויים רבים בעלי מבנה נסמך, המכילים את המילה "תוגרמה" לגבי השלטון התורכי: "בית תוגרמה", מלך תוגרמה, "סולטאן תוגרמה", "מלכות תוגרמה"/"ממלכת תוגרמה", "ממשלת תוגרמה (הגדולה)", "ארצות תוגרמה", "ארץ תוגרמה", "קיסרי תוגרמה", "שלטון תוגרמה" וכן ביטויים אחרים הנקשרים לשלטון זה, שאף הם מופיעים תדיר בנסמך: "חיל תוגרמה", "צבאות תוגרמה", "גבולות תוגרמה",⁶ "עניני תוגרמה", "גנזי תוגרמה". כן הופיעו הביטויים

עם עזיבת אחרון התורכים את ארץ ישראל ניכרת דעיכה משמעותית בשימוש במונח "תוגרמה" לציון השלטון העות'מאני, וכיום המונח כבר אינו מוכר על ידי רוב הציבור בארץ. במקביל פחת או נעלם השימוש במילים תורכיות רבות אחרות שהיו בשימוש בקרב הציבור היהודי בארץ ישראל. במאמר זה נבחן מחדש הגיזרון "תוגרמה" בעיתונות היהודית בחמישים השנים האחרונות לשלטון התורכים בארץ. המחקר מתבסס על עיתונים עבריים מהאתר עיתונות יהודית היסטורית שבמרשתת, שמופעל בשיתוף פעולה בין אוניברסיטת תל-אביב, מפעל התיעוד – יהודי ארצות האסלאם והספרייה הלאומית.⁷

רקע

המונח "תוגרמה" נגזר ממופיע במקרא בכמה מקומות. האזכור הראשון שלו הוא בספר בראשית י, 3: "וּבְנֵי גַמְרָאֲשָׁפְנִז וְרִיפֹת וְתַגְרָמָה", לאחר אזכור תולדות בני-נח והמבול בהקשר לשושלת בני יפת, שעמם נמנים גם "גַמְרָא וּמְגוּג". מקרבת הפסוקים זה לזה ובניסיון לקשור בין בני-נח לרשימות עמים ומקומות גאוגרפיים, אפשר לאבחן על נקלה את שיכול האותיות במילים "גמר" ו"תגרמה". לקשר זה חשיבות יתרה בדיון בגיזרון. בראייה דיאכרונית כרכו גישות שונות בבלשנות ההיסטורית בין רשימת בני נח לכינוי של קבוצות לשונות. גישה זאת מצאה לה עיגון גם בתאוריה הנוסטרטית⁸ שהתפתחה בעיקר בקרב בלשנים רוסים תחת השלטון הסובייטי. תאוריה זו ניסתה לעגן את הקשר בין קבוצות שפות מקרו לשפת בני אנוש אחת, בהתבסס על בראשית פרק י ועל סיפור מגדל בבל. בספר דברי הימים א, פרק א פסוק 6, אנו מוצאים חזרה על הכתוב בספר בראשית: "וּבְנֵי, גַמְרָאֲשָׁפְנִז וְרִיפֹת, וְתַגְרָמָה", בהקשר לבני נח: שם, חם ויפת המאזכרים בפסוק 5 שלפניו, תוך החזרת השושלת האנושית לאדם, שם ואנוש המאזכרים בפסוק 1. גם כאן אנו מוצאים את הזכרתם של גוג ומגוג בחוליה של בני יפת בפסוק 5: "בְּנֵי יָפֶת – גַמְרָא וּמְגוּג". השימוש בשפות שמיות וחמיות מוכר יותר בימינו ויש לו עיגון מחקרי מתמשך בבלשנות ההיסטורית המודרנית, ואילו השימוש במונח "שפות יפתיות" ככאלה החוזרות לבן יפת, נדיר וכולל אזכורם של עמים ומקומות שהוויכוח על איתורן הגאוגרפי המדויק ידוע. בספר יחזקאל פרק לח פסוק 6, אנו מוצאים שוב את אזכור גמר, הפעם עם הביטוי "בית תוגרמה": "גַמְרָא, וְכָל־אֶגְפֵיָהּ – בֵּית תַּוְגְרָמָה,

לשלטון התורכי בארץ. חלק מהתבטאויות אלה שלילי במובהק וחלקן איננו מפאר עוד את גבורת השלטון. מגמה זאת נמשכת עד סיום השלטון התורכי בארץ: "אשר מרה תהא אחרית תוגרמה, אם יתנפלו התוגרמים על הנוצרים להשמידם" (המגיד, 1 באוגוסט 1877, עמ' 6), "הרומסים את חיל תוגרמה" (שם, 31 באוקטובר 1877, עמ' 1), "להשפיל גאון עוז תוגרמה" (הבצלת, 28 בפברואר 1878, עמ' 5), "תוגרמה הוכתה ונשמה בה לא קמה" (המגיד, 3 באפריל 1878, עמ' 4), "המהומות והמבוכות אשר פרצו בארץ תוגרמה" (שם, 24 ביולי 1878, עמ' 4), "ולחדש נעורי תוגרמה אשר אבד עליה הכלח" (שם, 18 ביוני 1879, עמ' 3), "להעניש את מוכר הלחם כמנהג תוגרמה" (הלבנון, 23 במאי 1879, עמ' 8), "וכל חפצם לדפק את תוגרמה המתנהלה לאטה" (המליץ, 10 באוגוסט 1880, עמ' 2). גם בביטויים אוהדים הכוללים את המילה "תוגרמה", ניכרת לעתים נימה סרקסטית ולעגנית כלפי אנשי היישוב המשתפים פעולה עם הממשל התורכי: "אחת מנשי אצילי הארץ הנודעת לאוהבת תוגרמה" (המגיד, 14 באוגוסט 1878, עמ' 5). עניין המרת הדת בקרב היהודים יושבי אסיה הקטנה עולה בהדרגה בראייה שלילית של העיתונות העברית בארץ: "סטמבול⁹ מחלת המרת הדת אשר תקפה ביהודי תוגרמה עוד לא רפתה" (הצבי, 26 ביוני 1885, עמ' 3).

אזכורים של הכוזרים

עיתון המליץ מפרסם בכתבה מחודש מארס 1879 ליקוטים ממכתבו של יוסף מלך הכוזרים. נראה שפרסום זה בא לחזק את הקשר של היישוב היהודי בארץ עם השלטון התורכי. זאת במיוחד לאחר המגמה שהחלה בתיאור השלטון התורכי בצורה שלילית, לאחר מפלות ספג והתקווה שסופו קרב. בנוסח זה של סיפור מלך הכוזרי אפשר למצוא שינויים בהשוואה לאיגרת חסדאי בן שפרוט: "אותה מורשה לבנינו שאלתנו בכתבך מאי זה משפחה מאי זה שבט אתה. מודיע אני לך שאני מבני יפת מזרע תוגרמה. כך מצאתי ספרי יחושים [כך] של אבותי שהיו לתוגרמה עשרה בנים אלה שמותם: הבכור אויר. השני תורים. השלישי אוו. הרביעי אונו. החמישי ביזל. הששי תרנא. השביעי כזר. השמיני ינוד. התשיעי בלגר. העשירי מאויר. אני מבני כוזר השביעי" (מתוך: אברהם אליהו הרכבי, מאסף נדחים, חלק א, עמ' 8, ליקוטים ע"ד הכוזרים: 1) מכתב יוסף מלך הכוזרים בפי נוסח כ"י פ"ב, פורסם בהמליץ, 4 במארס 1879, עמ' 8).

אזכורים ניטראליים של המילה "תוגרמה" ונגזרותיה בתחום הבוטני אפשר לאתר שימושים ניטראליים המיוחסים ל"תוגרמה", כדוגמת ה"פלפל התורכי": "גם תבלים [כך] רבים מצמחת אדמת הארץ הזאת, את הפלפל, את פלפל תוגרמה הירוק והאדום הנכבשים בחומץ [ו]במי מלח" (הבצלת, 20 בינואר 1882, עמ' 3), וכן "בכל האמצעים הדרושים לגרש הפילוקס ירא זבוב קטן המאבד עצי גפן ומשחית פריהם אשר נראתה במקומות אחדים מתוגרמה. מחיר יין ענבים וצימוקים היוצאים מכרמי תוגרמה לארצות חוץ עלה לשני מיליאן לירא" (הבצלת, 9 ביולי 1885, עמ' 4). שעון ארץ ישראל הוא שעון קונסטנטינופול הברייה, גם הוא בא לידי ביטוי בצירוף "בשעות/בשעון תוגרמה": "מתשע שעות וחצי עד עשתי [כך] עשרה וחצי (בשעות תוגרמה) וביום השבת מהצהריים ועד הערב" (הצבי, 19 בדצמבר 1884, עמ' 5) או "עד תשע שעות (בשעון תוגרמה)" (שם,

לגבי התורכים: "אנשי תוגרמה", ולגבי שפתם – "שפת תוגרמה", כגון: "כי היהודים אשר שפת תוגרמה מוזרה להם" (הצפירה, 11 בפברואר 1862, עמ' 2). הביטוי "יושבי תוגרמה" כללי יותר ואיננו כולל רק את התורכים אלא את כל האומות שהתורכים שלטו בהן. בשנים הראשונות שנבחנו בקורפוס המחקרי נמצאו גם ביטויים מטאפוריים שהשתמע מהם גוון שלילי, כמו "יד תוגרמה", למשל: "היתה יד תוגרמה בכל" (המגיד, 14 באוגוסט 1862, עמ' 1); "עול תוגרמה", למשל: "בנפות הנוצרים הנאנקים תחת עול תוגרמה המכבידה אכיפה ומס עצום על יושביהן בלתי נשוא" (המליץ, 8 בנובמבר 1866, עמ' 8). בתקופה זאת אפשר למצוא גם ביטויים אוהדים לשלטון התורכי הכוללים את הביטוי "תוגרמה", כמו: "ארצנו, ארץ תוגרמה" (הלבנון, 5 במאי 1865, עמ' 5). משנות השישים של המאה התשע-עשרה עולה הביטוי "שאלת תוגרמה" לא לגבי עתידו של "האיש החולה שעל הבוספורוס" אלא בהקשר להתקוממות היוונים נגד התורכים: "ונודעת בשמה 'שאלת תוגרמה'" (עברי אנכי, 24 בינואר 1868, עמ' 1).

משלהי שנות השישים של המאה התשע-עשרה השתנה בהדרגה מבנה הנסמך בביטויים הכוללים את המילה "תוגרמה" למבנה תחבירי של מושא ישיר: "השולטאן פקד תוגרמה להכין" (הלבנון, 10 ביוני 1868, עמ' 9), וכן "צרפת יעמודו לה לשטן שלא תאכל את תוגרמה בכל פה" (עברי אנכי, 25 בספטמבר 1868, עמ' 1), "אשר כצפוני רוצה לישוך את תוגרמה" (שם, 19 בפברואר 1869, עמ' 1).

מגמות בראייה תוכנית וסמנטית

ראייה חיובית

מראשית שנות השבעים של המאה התשע-עשרה עד שנת 1877 ניכרת עלייה בביטויים החיוביים הכוללים את המילה "תוגרמה" או בהקשרים חיוביים בעיתונות היהודית בארץ ישראל. קשה לדעת אם הדבר נבע אך ורק מרוח של אהדה לתורכים, שלעיתים היא בולטת, או גם מחשש ממספרי הצנזור. אנו מוצאים את ההתבטאויות הבאות: "בארצנו תוגרמה" (הבצלת, 17 בפברואר 1871, עמ' 2), "תוגרמה הברוכה" (שם, 7 ביוני 1872, עמ' 3), "הוד השר הוויזיר [כך] הגדול ראש כל שרי ממשלת תוגרמה" (שם, 14 ביוני 1872, עמ' 5), "מה גדלה שמחת יושבי תוגרמה בהשר הגדול הזה" (שם, 30 באוגוסט 1872, עמ' 3). בהקשר זה אפשר למצוא לא מעט טקסטים שאילולא היו מפרקים את מבני הסמיכות שבהם, אפשר היה לסבור שהשלטון התורכי מוזכר לרעה. כזה הוא הביטוי "צל תוגרמה" המשתנה חיובית בהקשר הקונטקסטואלי: "החסות של ישראל תחת צל תוגרמה טובה מאד מגורל היהודים תחת רוסעניען [=רוסיה] וזערביען [=סרביה], קנאת הדת גדולה בקרב הנוצרים שם על ישראל יותר מאשר היא בתוך המחמודנים [=מוסלמים]" (המגיד, 2 באוגוסט 1876, עמ' 3), "כמעלת תוגרמה לתת אחוזה בארצה ליהודים" (הבצלת, 19 במאי 1876, עמ' 5), "להגן על תוגרמה שלא יהרסון שתות מלכותה" (המגיד, 21 ביוני 1876, עמ' 5), "לצאת בחיל גדול לעזרת תוגרמה" (הבצלת, 21 ביולי 1876, עמ' 5), "ואולי יצמיח גם לנו בזה כבוד ויקר בארץ תוגרמה" (שם, 17 במאי 1877, עמ' 4), "בביהכ"נ הגדול בגאלאטא⁸ להתפלל בעד הצלחת תוגרמה במלחמה" (המגיד, 20 ביוני 1877, עמ' 5).

ראייה שלילית

בתחילת שנת 1877 חל שינוי באופי השימוש במילה "תוגרמה" וביחס

יחס סרקסטי לגבי השימוש בלדינו כשפה בעלת יוקרה בקרב יהודי קונסטנטינופול העשירים, למשל בדיון ב"מרת אסתר", אשתו של השר אליהו פחה:

ביום הראשון העבר קראה לכל מאהביה לבוא לחוג אתה את יום חלקה בגדים ונעלים לטאה וחמשים תלמידים מבני העניים אשר בבית הספר "שילאי טעריף" בפירי פשה מכל מגרשי העיר נהרו אנשים ונשים אל פרור [פרוור] גלתה¹⁰ אל בית הכנסת של היהודים הספרדים, ששם הזמינו אותם לראות חלוקת הבגדים בין החניכים אשר הובאו שמה בהשתדלות השר אליהו פחה במצות שר הים חסן פחה באניה מיוחדת שחכתה עליהם להשיבם גם הביתה חנם אין כסף. בית הכנסת היה צר מהכיל את כל המתאווים לראות חלוקת המלבושים עד אשר נאלצו רבים לחכות בחוץ ויכסו את עין הארץ בכל הרחוב ההוא. כמעט כל נכבדי עדת הספרדים והאשכנזים באו בית ה' ולכל לראש כבוד ראש הרבנים ר' משה הלוי, אשר נשען על שני חכמי בית דין לא הספיק כמעט למחות את דמעותיו מהטית נפשו ורוב התעוררותו. הרב חרבי חיים נשיא עלה הביתה וידרוש לכבוד היום דרשה על דבר הצדקה הרבה אשר החברה עושה ויריים על הנס את הגברת מרת אסתר אשת השר אליהו פחה, אשר לא תיגע להגדיל ולהרחיב את המפעל אשר כוננו ידיה. שלשה נערים נאמו נאומים יפים, האחד עברית והשני תוגרמית והשלישי ספרדית. המקהלה הערוכה בטעם ארצות הקדם שרה איזה מזמורים ושירים לכבוד מלכנו יר"ה ואחרי כלות ההלבשה ברך החזן "במי שברך את כל הנדיבים והנדיבות, ובקריאת "יחי המלך" (המגיד, 24 בינואר 1895, עמ' 4).

מפתיעה במיוחד ההתייחסות הבלשנית המפורטת אל הלשון התורכית, תוך שימוש במושג "שפת תוגרמה" או לכללי השפה, "הכלל התוגרמי". גם הטקסט המובא להלן דן במרכיבי הלשון התורכית העות'מאנית, זאת שלפני הרפורמה של אאתורק¹¹ וכללי יצירת הסופיות המדביקות (האגלולטיניטיות), האופייניות ללשון זאת.¹²

בשפת תוגרמה, לא די שהיא שפה בלולה מלשונות שכנות מארצות הקדם, כי גם כללי הדקדוק שלה מעורבים בכלליהן של שאר הלשונות: למשל הריבוי של השם כתב (ספר) יכול להיות על שלשה פנים: א) כתבִּלְר, ב) כתבִּב, ג) כתבִּבִּב; הראשון הוא לפי הכלל התוגרמי (שמוסיפין לְר ליחיד להוראת הריבוי), השני – לפי משפטי לשון ערב (שמשנין את התנועות), והשלישי – לפי הדקדוק הפרסי (שמוסיפין א); הכלל הראשון שייך אצל מלות שהן תוגרמיות מלידה ומבטן, ובמלות משאר לשונות משתמשים – אם בהכלל התוגרמי או בהכלל הקצוב להן בלשונותיהן (הצפירה, 17 בדצמבר 1888, עמ' 3).

השימוש במושג "תוגרמית" לציון הלשון התורכית העות'מאנית רווח מאוד בעיתונות היהודית של שלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים: "כתוב תוגרמית ומעבר השני מתורגם צרפתי [כך] צחה ונקיה" (המגיד, 10 במאס 1875, עמ' 9); "המדבר צרפתי, אשכנזית¹³ או תוגרמית" (הבצלל, 2 בינואר 1880, עמ' 1). העיתונות היהודית יצאה תדיר נגד איידיעת השפה התורכית העות'מאנית לא רק בקרב היישוב היהודי בארץ אלא גם בקרב היהודים היושבים באסיה הקטנה: "אשר נגזר דינו למיתה מאת כהני האסלאם, על העתיקו את ספר ברית הישנה והחדשה לשפה תוגרמית" (הצפירה, 6 בינואר 1880, עמ' 1). לעתים התוגרמית אוזכרה בהקשר למסעות של יהודים בקרב קהילות יהודיות או באתרים יהודיים במזרח, כמו: "אך לא שמעו את לשונם ולא יכלו דבר עמם", על כן קראו אליהם אחרים מאחייהם היושבים בברוסא [=בורסה] אשר באזיא [=אסיה] הקטנה, היודעים קרוא וכתוב תוגרמית,

11 בדצמבר 1885, עמ' 1), "זורעים צמר גפן", חטה תוגרמית" (שם, 2 ביולי 1886, עמ' 2).

שימושי סגנון הכוללים את המילה "תוגרמה" מאמצע שנות השמונים של המאה התשע-עשרה ניכר שינוי בסגנון בתיאור השלטון התורכי, ושימוש במילה "תוגרמה" בלבד כביטוי לשלטון התורכי ולאמפריה העותמאנית: "והנה תוגרמה יודעת מועדה ומתעוררת פתאם מתרדמתה" (המליץ, 7 בדצמבר 1885, עמ' 7), "ובעני תוגרמה רע הדבר" (שם, 15 בפברואר 1886, עמ' 6), "תתאונן תוגרמה על מצב העניינים על גבול ארץ יוון" (היום, 14 באפריל 1886, עמ' 3), "תהי נא תוגרמה למשל לנו" (שם, 16 אפריל 1886, עמ' 3), "תוגרמה לשריקות עולם תהיה ולדראון לכל בשר" (המליץ, 31 באוגוסט 1886, עמ' 7), "כפי הנראה מכתבי העתים משענתו על תוגרמה כמו משענת קנה רצוף לעת כזאת" (מחזיקי הדת, 10 בספטמבר 1886, עמ' 4), "אין שלום אמר אלהים לתוגרמה מבית ומחוץ. מבקש השולטן לישב בשלוה ומרכין את ראשו לפני כל גל וגל העובר עליו והרוגז קופץ עליו מכל צד ועבר" (המליץ, 2 ביוני 1887, עמ' 1).

ביטויים בהקשר ללשון התורכית: "שפת תוגרמה", "תוגרמית" ו"לשון תוגרמית"

הלשון התורכית מאוזכרת בעיתונות היהודית במיוחד משנות השמונים של המאה התשע-עשרה. חלק לא מבוטל מהאזכורים הוא בהקשר לדיבור של בני היישוב היהודי בלשונות שונות. לעתים קוראים העיתונים להשתמש בלשון התורכית, אשר אין לה אחיזה חזקה בקרב היהודים בארץ, ולעתים ניכרת מגמה ברורה נגד לדינו. מפתיעה במיוחד היא הלשון הבוטה והסרקסטית גם נגד השימוש בלדינו בקרב יהודי אסיה הקטנה עצמה, בשעה שהביטוי "יהודי תוגרמה" איננו מתייחס גרדא אל היישוב העברי בארץ, אלא לקהילות ישראל, במיוחד באזור אסיה הקטנה ולא לה סמוכות אל הבירה קונסטנטינופול. העיתון תמה כיצד היהודים מעיזים לדבר בלדינו, ששורשיה בספרד של האינקוויזיציה על מוראותיה: "ויהודי תוגרמה המדברים איש אל רעהו בשפת טרקמאד והאינוויזיציון [=אינקוויזיציה]" (המגיד, 11 בפברואר 1886, עמ' 6). בעיתונות היהודית מכונה הלדינו גם "לשון ספרד מקולקלת", כדי לפגוע בחשיבותה הסוציו-פוליטית: "שתי המדינות אשר נלקחו מתוגרמה בשנת 1881 ונספחו לארץ יון [כך], יושבים יהודי ספרד המדברים תוגרמית בלשון השלטת שם מלפנים וגם לאדינית (לשון ספרד מקולקלת) ומנהגם בנהג ספרד. בבתי כנסיותיהם דורשים הם דרשותיהם עוד היום בלשון לאדינו" (המליץ, 23 בנובמבר 1885, עמ' 7). בכמה כתבות מתחזור שהדקות בלדינו באה על חשבון חשיבות לימוד התוגרמית, היא שפת השלטון. בכתבה מראשית המאה העשרים, הדנה באותה גישה שלילית לשימוש בלדינו, יש התנסחויות ארסיות נגדה: "יהודי ספרד נואלו לקחת אתם מהארץ אשר הקיאה אותם את שפת טורקבימדע [האינקוויזיטור טורקמדה] ועד היום אינם יכולים להפרד משפת השפנים מעניהם, והם מדברים בז'רגון ספרדי והם מתרגמים גם ספריהם בז'רגון הזה. גדולה אמנם האולת, אם יהודים היושבים מאות שנים בתוגרמה ידברו בשפה שאינה יהודית ואינה תוגרמית רק שפת שואפי דמם הקדמונים. הדבר הזה הוא יותר מאולת, הוא גם חטא גדול לשפת לאומם, לשפת ציון, אבל האפשר בעם אחר, כי דבר משונה כזה יעמיד בסכנה רבים מאחיהם בארץ אחרת?" (המליץ, 10 באפריל 1903, עמ' 1). יש גם

2). לעתים פורסמו בעיתונות היהודית סקירות על אישים חשובים ולעתים ביוגרפיות של בלשנים יהודים, דוגמת כתבה ארוכה ומפורטת על חייו של הפולילגוט פרופסור יוסף הלוי מפרס, יליד אדריאנופול, בהגיעו לשנתו השבעים. בכתבה זו נזכרות שפות נוספות לצד הדיון בתורכית: "העמקתי בינה בשפת כושית הקדומה (געעזית) וגם החדשה (אמהארית), למדתי שפת ערבית, תוגרמית ומונגולית, וגם שפת הסינית, המצרית והברברית לא זרו לי" (הצפירה, 17 בדצמבר 1896, עמ' 2). גישה מעניינת המאזכרת את השפה התוגרמית, תוך שימוש בלשון נופל על לשון ושיכול אותיות, נמצאת בכתבה מראשית המאה העשרים והמשחקת במילה "תוגרמית" עם השורש "תרגם": "תרגם אותם מתרגמנו אחרי כן משפה תוגרמית"¹⁵ (מחזיקי הדת, 29 באוגוסט 1902, עמ' 1).

כתבה חשובה בכותרת "מספר בני ישראל בתבל" משנת 1906 חתרה לציון מספר היהודים בקהילות שונות בעולם. בין היתר אזכרה כתבה זו את מספר דוברי שפות האם בקרב היהודים בעולם, העריכה את מספר דוברי הערבית והתוגרמית, בכפיפה אחת מתמיהה ובלתי מפרטת של שתי הלשונות גם יחד, בכי-655,000 יהודים בעולם (קול מחזיקי הדת, 26 בינואר 1906, עמ' 7).

השימוש במילה "תוגרמית" לשפה התורכית העות'מאנית
בספטמבר 1882 נמצא כינוי נוסף לשפה התורכית העות'מאנית, לצד השימוש בתוגרמית או לשון/שפת תוגרמה: השימוש במילה "תוגרמית" לציון שפה זאת. נראה שיש קרבה פונטית וביכולות אותיות למשקל המילה לציון השפה "תורכית". העיתון הראשון שבו החלו להשתמש ב"תוגרמית" ולא ב"תוגרמית" היה הצפירה. למשל: "ילמדו הנערים מלבד לימוד דת גם כתב לשון תוגרמית, ערבית, אנגלית וצרפתית" (הצפירה, 2 במאי 1883, עמ' 1), "ללמד את הנערים לשון תוגרמית ולהכינם לעבודת המלך" (שם, 18 בנובמבר 1884, עמ' 1), "יודעים שפת עבר ושוקדים ללמוד תוגרמית ועושים חיל בשפה הזאת" (שם, 27 בנובמבר 1883, עמ' 2), "בעבור אשר בבית הזה נקבע ללמד שפת תוגרמית מבשאר בהה"ס" (שם, 22 בספטמבר 1885, עמ' 1). "ותיה 6 בדצמבר 1893, עמ' 1); "היא מדינה תוגרמית ואין להסיג את גבולות תוגרמא" (כתיב זה נדיר) (שם, 7 באפריל 1896, עמ' 1). "תוגרמית" ציינה לא רק שפה או מדינה אלא גם לוואי. למשל "אניה תוגרמית", "תעודה תוגרמית", "לירה תוגרמית", "אחווה תוגרמית" ליטרא תוגרמית", מצנפת תוגרמית", "מנגינה תוגרמית", וכן בזכר, כל מה שציין שייכות ללאום התורכי: "שם יחשבו זאת לשטות גדולה אם יאמר היהודי שהוא 'תוגרמי'. תוגרמי יכול להיות רק תוגרמי בן העם התוגרמי" (שם, 30 במאי 1901, עמ' 1). כן נמצא בשימוש בלוואי זכר מאוחר יחסית, גם לאחר הסתלקות התורכים מן הארץ, לא רק בעיתון הצפירה. למשל: "הנצחון התוגרמי" (דאר היום, 18 במארס 1921, עמ' 2). שיא השימוש במושג זה היה בין השנים 1910 ל-1914; אחר כך הייתה ירידה חדה עד להיעלמותה המוחלטת של המילה.

בעיתונות היהודית היה לעתים דיון בשפות ששימשו את היהודים ברחבי האימפריה העות'מאנית, ופעמים רבות הדיון התמקד ביהודים דוברי הלדינו ובכושרים הפולילגוטי: "יהודי ספרדי יודע לדבר כן למצער כשלוש שפות ומספר המבינים חמש ושש שפות עולה לאלפים בשיחתם ושיגם]. בין איש לרעתו יידברו ספרדית, אך מלבד זה,

להיות למליצה בינותם וללמד לבניהם את לשונם" (שם, 21 בנובמבר 1886, עמ' 2) או כתבה הנושאת את הכותר "קברי דניאל, חנניה, מישאל ועזריה": "באנו שמה ונסר כראשונה אל המלון. בבואנו שמה סבנו עדת נערים בני עמים שונים גרי המקום הוא וישחרונו לקחתם לנו למורי דרך, בדברם אלינו בלשונות שונות ערבית, כשדית,¹⁴ פרסית, תוגרמית, אנגלית וצרפתית, כי אל ערי כרקוק (=כרכוכ שבעיראק) ומאסול [=מוצל] יסורו הרבה חכמים וחוקרים הבאים מאנגליא ומצרפת, ומהם למדו יושבי המקום איזה מילות" (שם, 12 בדצמבר 1886, עמ' 3); "בעיר הזאת ידברו עתה בשפות האלה: ערבייה [כך], פרסית, תוגרמית, כשדית" (הבצלת, 20 במאי 1887, עמ' 3).

קיים דיון חוזר ונשנה בחשיבות לימוד הלשון התורכית העות'מאנית (תוגרמית) בין השנים 1887-1895 כחלק מתכנית הלימודים בבתי הספר היהודיים בארץ ישראל. פעמים רבות העיסוק בתורכית, שפת המנהל, כרוך בהכרה בחשיבות לימוד ערבית, מלשונות הארץ: "תועלת הדבר הזה רבה מאד כי עתה כלו תלמידי הבית ללמוד שתי לשונות הארץ ערבית ותוגרמית על בורין, מלבד צרפתית ואנגלית, ויכלו להשיג אחרי כן משמרת באחת בתי פקידות הממשלה אשר רוב הספרים והכתבים יכתבו עתה בהכתים האלה בלשון תוגרמית" (הצבני, 18 באוקטובר 1887, עמ' 1); "בית חנוך 'מקוה ישראל' בבית ובשדה, כי מלבד עבודת שדה וכרם ילמדו שם הנערים תורת אמונתנו ושפת קדשנו גם שפה ערבית שהיא המדוברת שמה ושפה תוגרמית שהיא שפת הממלכה, גם שפת צרפת וכל הידיעות והלמודים הדרושים לאיש מן היישוב ככלל" (המליץ, 3 ביולי 1888, עמ' 7); "השתדלו שם בכל מאמצי כחו, להפקיד שם מורה טוב, להורות שפת תוגרמית על בוריה ויתר תלמודים" (עברי אנכי, 25 בינואר 1889, עמ' 6); "אנכי ואתה דורשים ידיעת התנ"ך, דקדוק שפתנו, דברי ימינו וספרותנו והפחתות בדבור העברי. המנהל החדש דורש ידיעות כלליות... הממשלה דורשת ידיעת שפת ערבית ושפת תוגרמית ואנחנו יודעים ומכירים ג"כ בנחיצות שתי השפות האלה מאד" (המליץ, 13 בנובמבר 1894, עמ' 3). כתבה אחרת דנה בחשיבות לימוד התורכית בקרב תלמידים בארץ ישראל, אך רואה חשיבות רבה יותר בלימוד הערבית, "שפת עם הארץ": "וכפי שלמוד לשון תוגרמית חובה ומצוה, נחוץ להקדיש גם לו. 17 שעה ומחצה לוקחי למודי הידיעות וצרפתית, ובכן לא נשאר זמן ללמד שפת ערב. אחדים אמרו שלמוד השפה הזאת נחוץ מפני שהיא שפת עם הארץ" (המגייד, 6 ביוני 1895, עמ' 4). קיים גם אזכור ללימוד התורכית כחלק מתכנית לימוד כללית של העולם האקדמי ולצורך הכללי בהקמת קתדרה ללימודים גבוהים ללימוד השפות השמיות ובמיוחד ללימוד הערבית, וגם לשפה שאינה שמית, כתורכית: "בכל האוניברסיטאות אשר בחוץ לארץ ישנן קתדראות לשפות ערב וסנסקריטית, לשפות פרס ותוגרמית ישנן באחדים ולשפת סינים ישנן באוניברסיטטים מעטים מאד" (המליץ, 18 בפברואר 1879, עמ' 1). לימוד הלשון התוגרמית חשוב מאוד, משום שהיא שפת הממשל ולא היו אנשים יודעי שפה זו על בוריה בקרב בני היישוב העברי בארץ, דבר שהקשה מאוד על התקשורת עם הממסד התורכי השולט: "זאת ועוד כי לא ימצא איש אשר ידע את שפת תוגרמית שהיא עתה שפת הממשלה" (קול מחזיקי הדת, 2 באוגוסט 1895, עמ' 6).

היה ניסיון של העיתונות היהודית לחשוף את הקורא העברי לרוי התורכית בשילוב מילים תורכיות ובהערות שוליים בתחתית העמוד שבהן מתורגמות המילים לעברית (הצפירה, 2 בדצמבר 1889, עמ' 2).

חזרו אל הבן שם, שפות במעגל מרוחק יותר אל הבן חם, ואילו כל סל השפות האחרות הידועות משויכות אל הבן יפת, כולל התורכית, שהיא שפה אלטאית בעלת מבנה מדביק (אגלוטינטיבי) ולא שמי. במקרא מאוזכרת תוגרמה בכפיפה אחת עם גוג ומגוג, כאשר מצלול שם זה בריבוי אותיות מ' ו-ג' בו חוזר בשם תוגרמה-גמ'ר. מצאנו גם שבאופן שכיח פחות מופיעים גם בעיתונות היהודית שימושים אחרים, דוגמת "תוגרי", הקרוב מבחינה פונטית, בשיכול אותיות, למילה המודרנית "תורכי". כן היה ניסיון לקשור בין השם המקראי "תירס" לחבל הארץ תרכיה ומכאן גם ל"תורכיה". נעשו ניסיונות חוזרים ונשנים במחקרים שונים לעגן את חבל תוגרמה המוזכר בתנ"ך בארמניה ולא בתורכיה. ייתכן שבני היישוב היהודי בארץ בתקופה זאת קישרו אסוציאטיבית את מגוון המילים האלה גם לחותמת הסולטאן התורכי טוגרא (عز غلط), אם כי למילה זאת אין תימוכין בעיתונות מתקופה זאת.¹⁸ לכל המילים הנדונות יש קשר מצלולי למילה "תורכיה", שצינינה מאוחר יותר את המדינה התורכית של אטאטורק, לאחר תום השלטון העות'מאני. עם זאת, הן בעיתונות היהודית בתקופה זו והן בחלק מן המחקרים שהוצגו נעשה קשר אסוציאטיבי בין השורש של המילה "תוגרמה" בנוסחה "תורגמה" גם לפועל "לתרגם".

אפשר לשער שנוסף על הניסיון לאתר את שמות כל העמים, המדינות והלשונות בטקסט המקראי, ובראיית היישוב היהודי בארץ כחלק ממסכת הגאולה והקשיים (גוג ומגוג), ייתכן שהמילה תוגרמה, שבה השתמש גם חסדאי בן שפרוט לגבי הכוזרים, היא ניסיון לכרוך את התורכים וקרבתם ליהודים. אל נתמה, אפוא, למקרא המילים הבאות בעיתונות היהודית של התקופה הנדונה: "אבל ארץ תוגרמא ממשלתנו הרוממה ידועה משנים קדמוניות לממשלה טובה לעם ישראלי", עם המחמד. לא יטור שנאה לבני ישראל יוצאי ירך בני שם¹⁹ והממשלה הרוממה מקבלת תמיד בזרועות פתוחות את אחינו הנרדפים על צוארם" (חבצלת, 28 באוגוסט 1891, עמ' 4).

הערות

- 1 במאמר זה מצוטטים עיתונים יהודיים בעברית שיצאו בארץ ישראל ומחוץ לה. מאוזכרים בו העיתונים הבאים: המגיד (פרוסיה, 1856-1903), הצפירה (פולין, 1862-1906), הלבנון (העיתון העברי הראשון בארץ-ישראל, 1883-1886), המליץ (רוסיה, 1860-1904), הצבי (על גלגוליו השונים, נוסד בידי אליעזר בן יהודה 1884-1915), היום (היומן העברי הראשון, סנט פטרבורג, 1886-1888), מחזיקי הדת (למברג [לבוב] על גלגוליו השונים, 1879-1914), עברי אנכי (שבועון, למברג [לבוב] ואחר כך בברודי שבגליציה, 1865-1890), הכרמל (וילנה, 1860-1880, תחילה כשבועון ואחר כך כירחון), דבר (1896-1925), דאר היום (1919-1936).
- 2 Nostratic Theory – תאוריה בלשנית שהתפתחה במיוחד תחת רוסיה הסובייטית ורואה קשר לשוני בין שש קבוצות מקרו לשוניות בעולם, ובהן הקבוצה ההודו-אירופית, האלטאית (שבה גם התורכית) והאפרו-אסיאתית, הכוללת את השפות השמיות.
- 3 פנחס נאמן ושמואל אברמסקי (עורכים), "תוגרמה/תגרמה", אנציקלופדיה לגיאוגרפיה מקראית, תל-אביב תשכ"ו, כרך רביעי, עמ' 1518: "ארץ בירכתי צפון, הנזכרת ביחזקאל בשם 'בית תוגרמה', כרוכלת אל צור בסוסים ופרשים ופרדים (כז, 14) וכאחד העמים אשר יפלו על הרי ישראל ביחד עם גוג מלך ארץ מגוג וכל אנפיו (לח, 6, 8)" (להלן: אנציקלופדיה לגיאוגרפיה מקראית). התורה מייחסת את תושבי הארץ הזאת על צאצאי תגרמה, בנו השלישי של גמר בן יפת (בראשית י, 3; דברי הימים א, 6). "באותו ערך באנציקלופדיה מצוין

ידברו גם תוגרית, איטאלקית, יונית, בולגארית וצרפתית" (הצפירה, 22 באוגוסט 1887, עמ' 2).

שימוש בכתיב אחר

שימוש נדיר היה במילה "תוגרמא" בעיתונות היהודית בארץ ישראל ככינוי לאימפריה העות'מאנית, כאשר המילה הסתיימה בא' ולא בסיומת הרווחת באות ה': "ארץ תוגרמא" (חבצלת, 28 באוגוסט 1891, עמ' 4). כך גם במילה "תוגר" ולא ב"תוגרי",¹⁶ בהתייחסות לאדם התורכי. למשל: "לפני שנים או שלש שנים חטפו תוגר אחד כמדומה לי והוא עוזר לציר תוגרמא" (הצפירה, 15 בינואר 1901, עמ' 1).

כתיב שונה למילה "תורכיה" או "תורכי" רווח גם בימינו: "תורכיה"~"תורקיה" (המגיד, 14 בינואר 1880, עמ' 7): "לכתוב צחות בלשון עברי וכן יש לו ידיעה רחבה בלשון תורכית וצרפתית וגם לשונות אשכנז [=גרמנית] לא זרו לו". בכתיב טורקיה (הכרמל, 5 ביוני 1861), עמ' 3: "מכתבים כתובים בלשון טורקית". "טורכיה", ראו למשל הצפירה, 14 באוגוסט 1928, וכך גם בצורות הלוואי השונות כתארים. הכתיב "תורכיה" מאוזכר פעם ראשונה לאחר תום השלטון העות'מאני בארץ (למשל דבר, 7 בינואר 1925, עמ' 2). עם זאת כתיב זה כתואר תורכי מצוי, גם אם לא נפוץ, כבר בסוף המאה התשע-עשרה (המליץ, 31 באוקטובר 1867, עמ' 3). בתדירות גבוהה יותר קיים השימוש ב"טורקיא" (הלבנון, 4 בספטמבר 1872, עמ' 8). כיום נפוץ בעיתונות העברית הכתיב "טורקיה"; לפני כארבעים שנה היה מצוי הכתיב "תורכיה" יותר.

בראשית המאה העשרים התעורר הצורך בהאחדת הכתיב של שמות הארצות בגלל ריבוי צורות הכתיב של מדינות שונות, ובהן תוגרמה או תורכיה. בכתבה הנושאת את הכותרת "איך כותבים שמות הארצות", כתב ד"ר יודקוס (לא ברור אם מדובר בשם עט, בפסבדונים המורה אולי על רצון לטהרנות לשונית), כי אין האחדה בכתיב שמות המדינות בעיתונות היהודית העברית ורוב שמות המדינות לקוחים מן הלשונות הסלאביות: "מלבד התמונה הנאלחה הזאת של אותיות הסיום, שהפכו פני ספרותנו, נראה גם כסדור המלים וביצירתן השפעת הסלביות באופן בולט. עלינו לרחק [כך] במדה האפשרית מלים, שמוצאן זר, למען לא יעצמו על המלים העיקריים". בכתבה הוא דן במונח "לשונות יפתיות" וכן בגיזרון (אטימון) של המילה "תוגרמה", שלדידו חוזר לשם המקום הגאוגרפי של חבל Tracia, שהוא לדעתו גם כינוי לשם המקראי "תירס" (המצפה, 16 בספטמבר 1904, עמ' 5).¹⁷

מסקנות ואחרית דבר

השימוש במונח "תוגרמה" בעיתונות היהודית בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים לאימפריה העות'מאנית היה ניסיון לעגן שמות המאזכרים בתנ"ך בשמות ארצות ומקומות גאוגרפיים. כך גם לגבי הלשון התורכית העות'מאנית, שכונתה בעיתונות תדיר "תוגרמית". המילה "תוגרמה" על נגזרותיה נעלמה כמעט לחלוטין משימוש בעיתונות היהודית והעברית בארץ עם תום השלטון התורכי בארץ ואזכרה בראייה רומנטית וספורדית בשנים שלאחר מכן. שמות אלה היו בבחינת שיכול אותיות לשם "גמ'ר" המאוזכר בכפיפה אחת לתוגרמה. כמו כן היה ניסיון להתחקות בלשנית אחר קבוצות לשונות המקור הסובבות את הלשון העברית תוך ייחוסן אל בניו של נח, דבר הבא לידי ביטוי גם בתאוריה הנוסטרטית. השפות הקרובות לעברית

- 8 גלטה (Galata) – שכונה ברובע ביאואולו (Beyoğlu), בחלק האירופי של איסטנבול.
- 9 כותר במקור.
- 10 ראו הערה 9 לעיל.
- 11 מוסטפא כמאל אתאטורכ (1881-1938) היה "אבי התורכים" ואבי תורכיה החדשה. בין הרפורמות שהנהיג הייתה רפורמת הלשון התורכית: מתקופתו היא בעלת הרמוניה ווקלית ושונה באוצר המילים וביסודות נוספים מהתורכית העות'מאנית.
- 12 הלשון התורכית היא שפה מדביקה (אגלוטינטיבית). תורת הצורות בה יוצרת מבנים הנדבקים זה לזה כסיומות. מבנים אלה מאפשרים יצירת מילים באמצעות שרשרת סיומות אחרי בסיס המילה. לכל סיומת יש משמעות מובחנת וסדר קבוע להדבקה, וכך נוצרות בתורכית מילים ארוכות במיוחד שעשויות לכלול יותר משלושים אותיות.
- 13 הכוונה לגרמנית.
- 14 הכוונה כאן ככל הנראה ללהגים של הארמית המזרחית.
- 15 Gesenius, *Handwörterbuch*, p. 870, ההדגשות שלנו. גזניוס הביא וריאנטים שונים לשם 'תרגמה', חלקן בשיכול אותיות: "תורגמה". השם בשיכול אותיות מופיע גם בתרגום השבעים. ראו, אנציקלופדיה לגיאוגרפיה מקראית, עמ' 1518.
- 16 השוו אברהם אבן-שושן, *המלון החדש* (המהדורה המשולבת), תל-אביב תש"ס, כרך תשיעי, עמ' 3393. אבן-שושן מזכיר בהקשר לערך "תוגר", במשמעות "טורקי", כי הוא גזור מן המילה "תגרמה" שבמקרא. במילונו מופיע גם הערך "תוגרי" במשמעות "תורכי".
- 17 בנו השביעי והצעיר של יפת בן-נח, בראשית י', 2.
- 18 המילה מאוזכרת מאוחר יותר. ראו למשל **דאר היום**, 15 ביולי 1930, עמ' 1: "ונושא עליו את הסימן **טוגרא**, שהיא החותמת של השולטן [עבד אלי-חמיד]."
- 19 בניגוד לצאצאי בני יפת מבני נח, שהם התורכים.
- גם שהיו ניסיונות של היסטוריונים ארמנים לייחס אזור זה לארצם וניסיונות אחרים לייחס את השם תוגרמה להלניסטים ואף לעמים הגרמאניים בשל קרבה במצולל. איתן אבניאון, בספרו **המילון האנציקלופדי של המקרא**, ראשון לציון 2003, עמ' 702, מזהה את תוגרמה כחבל ארץ הסמוך לכרכמיש וחרן. הוא מציין כי בתקופה האשורית קראו לעיר הראשית בחבל ארץ זה תלגרימו ובתקופה מאוחרת יותר גרמניקי. ראו גם יוהנס פרונמייר, המייחס את השם תוגרמה לארמניה, J. Frohnmeyer, *Biblische Geographie*, Calw & Stuttgart, 1903, p. 263. בלקסיקון נכתב: "שם מקום וטופונים גאוגרפי בין היובלים העליונים של נהר הליס ליובליו העליונים של הפרת", ראו L. Koehler and Walter Baumgartner (ed.), *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, tr. M.E.J. Richardson, vol. IV, Leiden 1999, p. 1688. וילהלם גזניוס ייחס את המקום תגרמה לחבל ארץ הנמצא בארמניה. ראו W. Gesenius, *Handwörterbuch über das Alte Testament*, Berlin 1962, p. 870 (להלן: Gesenius, *Handwörterbuch*).
- 4 חסדאי אבן שפרוט, **מכתב חסדאי בן שפרוט ליוסף מלך הכוזרים ותשובת המלך**, ערך א' צפרוני, תל-אביב 1932, עמ' 21.
- 5 אבן ח'לדון, עבד אל-רחמאן בן מחמד, **כתאב אל-עבר ודיואן אלמבתדא' ואל-ח'בר פי איאם אל-ערב ואל-עג'ם**, בירות 1958-1967, כרך שני, עמ' 17. אבן ח'לדון מזכיר את תוגרמה בהקשר לבן יפת, אבי התורכים. מעניין שהגאוגרף הערבי יאקות אל-חמוי (1179-1229) מבחין בספרו הגאוגרפי הנודע **מעג'ם אל-בלדאן** בין התורכים לתורכמנים, ובאחרונים הוא רואה קשר לאזור ח'זר, הוא כוזר. הוא מציין כי עמים אלה נראים שונים זה מזה בחיצוניותם ואינם דומים במנהגיהם. ראו יאקות בן עבדאללה אל-חמוי, **מעג'ם אל-בלדאן**, בירות 1956, חלק שני, עמ' 368.
- 6 ראו הסעיף "שימוש בכתיב אחר" להלן.
- 7 ארץ ישראל בתקופה זאת הייתה חלק מתוגרמה; הביטוי "ארצות תוגרמה" מתייחס על פי רוב לאימפריה העות'מאנית.